

V. I. BOVIKIN

Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái

I.

Oroszország számos más országgal együtt akkor lépett a tőkés fejlődés útjára, amikor a kapitalizmus jónéhány európai országban már megszilárdult és — létrehozván azt a történeti keretet, amelyben Európa egyéb területeinek, valamint az egész világ fejlődése előrehaladt — a történeti fejlődés fő irányának meghatározójává vált.

Mi sem könnyebb annál, hogy a XIX. század második felében Oroszországban végbemenő változásokat az élenjáró kapitalista országok által a termelés terén elért eredmények, valamint életmód egyszerű oroszországi átültetésével magyarázzuk. Az ilyen magyarázat vonzó egyszerűsége azonban számos hibás koncepciót szült, kezdve a kapitalizmus átültetéséről szóló, még elfeledett narodnyik koncepcióval s végezve a napjainkban elterjedt, s Oroszország „wester-nizációjáról” szóló nézetekkel. Vitathatatlan tény, hogy a világkapitalizmus jelentős hatást gyakorolt a fejlődésükben elmaradott országokra. E hatás jellege és végső eredménye azonban számos tényezőtől függött. Így az említett országok kapitalista fejlődése végeredményben egyrészt a társadalmi struktúrájukban rejlő belső erők gyarapodásának, másrészt a világkapitalizmus nyomásának az eredménye volt.

Annak lehetősége, hogy felhasználják a fejlettebb államok „példáját és segítségét”, átvegyék tőlük technikai vívmányaikat, valamint a gazdaságszervezés terén szerzett tapasztalataikat, megteremtette az előfeltételét annak, hogy azok az országok, amelyek később kezdték meg a kapitalizmusra való át-térésüket, gyorsabb ütemben iparosíthassák országukat s ilyen vagy amolyan mértékben elkerüljék a nagyipari gépi termelés kialakulásának közbenső fázisait. A XX. század elejéig azonban viszonylag kevés ország élt ezzel a lehetőséggel. Az egyetemes történelem menete megmutatta, hogy a lehetőség valóra váltásához meghatározott feltételekre volt szükség.

Az ipari termelés elválása a földműveléstől a társadalom fejlődésében végbemenő, mélyenszántó folyamatok kifejeződése volt. Ez a különválás a naturálgazdálkodás előrehaladott felbomlása, valamint a társadalmi munkamegosztás formálódása kifejezésekként minőségi változást jelentett nem csupán a termelő erők, de a termelési viszonyok fejlődése terén is. Ez a magyarázata annak, hogy az elmaradott országok csak akkor vehették át sikerrel kívülről az ipari termelés — a technika, a szervezeti formák, a tőke — egyes elemeit, ha ehhez megvoltak a szükséges belső előfeltételek. Képletesen szólva, az ipari fejlődésnek a fejlett, nyugat-európai országokból importált vetőmagja csak akkor szökkent szárba, ha a talaj megfelelőnek mutatkozott a számára. Eleget mondhatni arra, hogy az ipari forradalom Oroszországban csak a jobbágyrendszer 1861. évi felszámolása után ment végbe, holott már jóval a reform

előtt meglett volna a lehetősége arra, hogy külföldről gépeket importáljanak avagy a külföldi tapasztalatok alapján azokat hazailag előállítsák. A gépekkel dolgozó ipar meghonosodására és további fejlődésére csak akkor kerülhetett sor, amikor a kapitalista viszonyok az ország gazdaságának az egészén belül győzelmet arattak.

A fiatal kapitalista országok gyorsított ipari fejlődése — történeti tendencia. Valóráváltásának második feltétele azonban ezen országok függetlensége, azon képességük, hogy meg tudják védelmezni saját belső piacukat az ipari tekintetben fejlettebb hatalmak konkurenciájával szemben.

A vezető ipari hatalmak jelenléte ugyanis nem csupán arra nyújtott lehetőséget, hogy az általuk szerzett tapasztalatokat mások felhasználják, hanem arra is, hogy komoly mértékben veszélyeztessék más országok nagyiparának a kialakulását.

A szakmai irodalom már kifejtette, hogy a kapitalizmusra mintegy „a második menetben” áttért országokban az ipari fejlődés folyamata — a nemzeti variációk valamennyi sajátossága ellenére — közös vonásokkal is rendelkezik.¹

A kialakult nézetek e közös vonások közül legfontosabbnak a következőket tartjuk: 1. az állam fokozott befolyást gyakorol a gazdasági fejlődés folyamatára, ugyanakkor 2. figyelemreméltóan vesz részt e folyamatban a külföldi tőke. Az alábbiakban az említett két tényező szerepét vizsgáljuk Oroszország ipari fejlődése során.

*

Oroszországban éppen úgy, mint azokban az országokban, amelyek kapitalista fejlődése akkor zajlott le, amikor más országokban már korábban győzött a kapitalizmus, a feudális társadalmi struktúrát csak evolúciós úton lehetett átalakítani, melynek során a politikai hatalom a régi uralkodó osztály, azaz a nemesség kezében maradt.

Ez a nemesség vette kezébe a kapitalista reformok kezdeményezését, majd fokozatosan átalakította a feudális monarchiát burzsoá monarchiává. Most nem kívánunk részletesen foglalkozni ennek az okaival, ugyanis az elvezetne bennünket a kapitalizmus keletkezésével kapcsolatos vitás problémák mezejére. Megelégszünk az adott tény konstatálásával, annak következményére hívva fel a figyelmet: nevezetesen a politikai felépítmény, az állam sajátos szerepére a kapitalista fejlődés során. E jelenségnek pedig elsősorban nem a *menyiségi* oldaláról van szó, nem arról, hogy az állam kisebb vagy nagyobb mértékben avatkozott-e be a gazdasági folyamatok menetébe, hanem arról, hogy milyen volt e beavatkozás sajátos tartalma és rendeltetése, azaz minőségi oldala.

Szükséges utalnunk arra, hogy mind a hazai, mind a külföldi történeti irodalom, midőn a jobbágyreformot követő oroszországi történelemről szól, általában jelentős figyelmet fordít a cárizmus gazdaságpolitikájára. Gyakran úgy

¹ Ezzel kapcsolatban az utóbbi időben érdekes elképzelésekkel találkozunk az alábbi munkákban: A. H. Чистозвонов: Понятие и критерии обратимости и необратимости исторического процесса (на материалах генезиса капитализма). Вопросы Истории, 1969. 5; И. Т. Беренд, Дь. Ранки: К вопросу промышленной революции в Восточной и Юго-восточной Европе. Studia Historica Academiae scientiarum hungaricae, 62. 1970. Т. Д. Крупина: Теория «модернизации» и некоторые вопросы развития России конца XIX. — начала XX. в. История СССР, 1971. 2; И. Ф. Гиндин: Концепция капиталистической индустриализации России в работах Теодора фон Лауэ. История СССР, 1971. 4; Н. М. Дружинин: Особенности генезиса капитализма в России в сравнении со странами Западной Европы и США. Новая и новейшая история, 1972. 4.

említik ezt a politikát, mint amelynek célja az ország kapitalista fejlődésének erőltetése, sőt az ország iparosítása volt.

Midőn a XIX. század 50-es éveinek a végén az oroszországi nemeseknek választaniuk kellett aközül, hogy csatlakoznak-e a kérlelhetetlenül fejlődő kapitalizmushoz, amely mind kívülről, mind belülről bomlasztotta a feudális-jobbági rendszert, avagy elvesztik mind gazdasági, mind politikai pozícióikat, ők az előbbit választották. Feláldozták a jobbágyrendszert, majd megkísérelték korlátozni a feudális viszonyok lerombolását, s a kapitalista viszonyok létrehozását célzó spontán folyamatot, megkísérelték irányítani azt, meghatározott határokat szabni a számára azért, hogy ennek során fokozatosan átállíthassák saját gazdaságaikat a kapitalista alapra, s ugyanakkor megtartsák mind földtulajdonukat, mind uralkodó helyzetüket a társadalomban. Íme a cárizmus gazdasági, ámbr nem csupán gazdasági politikájának a tartalma. E politika az 1861. február 19-i reformmal vette kezdetét.

Ugyanaz a reform, amely megszabadította a jobbágyokat a jobbági kötelezettségektől, egyúttal megteremtette a feltételeket arra is, hogy a földbirtokos hosszú időn keresztül függő viszonyban tartva zsákmányolja ki őket. A földesurak, midőn olyan minimális telekkel látták el a parasztokat, amely a földművelési kultúra akkori viszonyai között majdnem teljesen kizárta a bővített újratermelést, arra törekedtek, hogy megakadályozzák azoknak a feltételeknek a kialakulását, amelyek a paraszti gazdaságok kapitalista fejlődését eredményezhetnék. Azért tartották fenn továbbra is a közösségi földeknek az egyenlősi elv alapján történő használatát, hogy ezzel elejét vegyék a telek-differenciálódásnak a parasztságon belül.

A földesúri gazdaságok kapitalista átalakítása nem a szabad verseny körülményei között ment végbe, hanem úgy, hogy a földesurak mesterségesen fenntartották feudális monopolhelyzetüket a föld nagyobb, még hozzá jobbminőségű része felett s amellet számos privilégiummal rendelkeztek — az ország egész népgazdaságának a kárára. Azok az improduktív kiadások, amelyek nélkül lehetetlen lett volna a földbirtokosok politikai hatalmának, valamint a földesúri földbirtoklásnak a fenntartása, felemésztették a belső felhalmozás valamint a külföldről beáramló tőke jelentős részét.

Az 1861. évi reform alig-alig mozgásképes s belülről ellentmondásos rendszert teremtett. A jobbágy munkán alapuló latifundiumok kapitalista átalakítását csak az egész népgazdaság kapitalista fejlődése mellett lehetett megvalósítani.

Elsősorban azonban maga a földesúri földbirtok fennmaradása akadályozta ezt a fejlődést. Ilyen körülmények között a cárizmus egyrészt visszartotta a kapitalizmus fejlődési folyamatát, nehogy az olyan méreteket öltjön, amelyek már a feudális földbirtokrendszer erőszakos szétrombolását vonják maguk után, másrészt speciális intézkedésekhez folyamodott, melyek célja az volt, hogy olyan mértékben biztosítsák a népgazdaság kapitalista átalakulását, amely megfelelt a földesúri latifundiumok kapitalista átállításának. Másképpen szólva, a fejlődési folyamat erőltetését szolgáló intézkedések csupán részét képezték a cárizmus ama gazdaságpolitikájának, melynek tartalma végeredményben a fejlődési folyamat gátlása volt.²

² И. Ф. Гиндин: К вопросу об экономической политике царского правительства в 60—80-х годах XIX. века. Вопросы Истории, 1959. 5; И. Ф. Гиндин: Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1862) М. 1960.

Mindehhez hozzá kell még tennünk, hogy az intézkedések során az iparfejlődést elősegítő jellegűek valójában alárendelt szerepet játszottak. A XIX. század végéig a feladatuk alapján véve kimerült az oroszországi vasúthálózat létrehozásában, amely hivatva volt kiszolgálni az árutermelésre átaláló földesúri gazdaságok érdekeit s úgyszintén biztosítani az orosz állam gazdasági, politikai és stratégiai érdekeit.³

Oroszország európai területén ezt a feladatot alapjában véve a reformot követő két évtized leforgása alatt oldották meg. A megépített vasutak összekötötték az ország földművelő körzeteit az ipari centrumokkal, a Balti- és a Fekete-tengeri kikötőkkel, a legfontosabb vízi közlekedési utakkal. A 80—90-es években a vasút áthaladt az Uralon és a Kaukázuson, megindult Észak felé, majd Közép-Ázsia irányába. Az 1861—1900 között Oroszországban megépített vasútvonalak hossza 51,6 ezer kilométert tett ki. A század végére csak az Amerikai Egyesült Államok rendelkezett hosszabb vasútvonallal, mint Oroszország.

A vasútvonalak megépítése és üzemeltetése hallatlan keresletet teremtett a nehézipar termékei iránt. Ugyanakkor az Ural-vidéki kohászat, amely korábban jobbágymunkán alapult, az 1861. évi reformot követően hanyatlóban volt, az éppen csak születőben levő oroszországi gépgyártás pedig csak nehezen tudott — a külföldi exportáló cégekkel folytatott harc mellett — életképessé válni. A 60-as években mindazt, ami a vasútépítéshez kellett, azaz a síneket, a talpfákat, a váltókat, a hidak fémkonstrukcióit, az állomások felszerelését, a vagonokat és a mozdonyokat, külföldről szereztek be.

Sokáig így azonban nem mehetett. A monarchia, amennyiben erőltetni kívánta a vasútépítést, elkerülhetetlenül kénytelen volt hozzálátni a hazai síngyártáshoz és a vagonállomány hazai előállításához. Az első ilyen irányú lépésekre a 60-as évek végén került sor, amikor is engedélyezték a fémfeldolgozó ipar számára a nyersvas és a vas vámmentes behozatalát behozatali vámot vetettek ki egyes gépekre, többek között a mozdonyokra, s korlátozták a vasútársaságoknak azt a jogát, hogy külföldön szerezzenek be sín- és vagonszükségleteiket. Egyidejűleg a cári kormány jelentős állami megrendeléseket juttatott a gépgyártó, valamint a síneket előállító vállalatoknak, és a milag finanszírozta ezeket.⁴

Ennek eredményeként a 60-as évek vége, a 70-es évek első fontos szakasz volt az oroszországi nehézipar fejlődésében. Ez volt az az időszak, amikor Oroszországban kialakult a hazai vagon- és mozdonygyártás. A 70-es évek derekán a hazai mozdony- és tehervagontermelés meghaladta a behozatalt. Oroszország hozzálátott a síngyártáshoz is. 1875-ben e téren elérte a 2,7 millió pudot*. E mennyiségnek azonban több mint 2/3 részét vas-sínek képezték, amelyek nem feleltek meg az útépítési technika magasabb követelményeinek.

A cári kormány, miközben továbbra is jelentős állami megrendeléseket és állami támogatást biztosított a vasútépítést szolgáló üzemek számára, 1876—1877-ben számos új intézkedést hozott annak érdekében, hogy növelje a hazai üzemek mozdony- és vagongyártását (megtiltotta pl. az új vasúti társaságoknak, hogy külföldön szerezzenek be a kocsiállományt, felemelte a behozatali vámot a

³ A vasútépítéssel kapcsolatos kormányintézkedésekről a legteljesebb áttekintést ld.: Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров. I—IV. СПб. 1902.

⁴ Amint I. F. Gündin fentebb említett munkái erre rámutatnak, az ilyen jellegű finanszírozás formái teljesen különbözőek voltak.

* 1 pud = 16 kg.

mozdonyokra, az orosz üzemek számára prémiumot tűzött ki minden egyes új mozdony elkészítéséért), valamint hogy megteremtse az acélsín gyártás fejlesztésének a feltételeit Oroszországban (a vasúti társaságoknak előírta, hogy a szükséges síneknek legalább a felét orosz üzemektől rendeljék, megszüntette a sínek vámmentes behozatalát, prémiumot tűzött ki a hazai üzemek által magánmegrendelésre készített acélsínek után).

Ezek az intézkedések megtették a maguk hatását. A 70-es évek második felében a mozdony-gyártás megkétszereződött, a tehervagonoké másfélszerezésére emelkedett. Az oroszországi vasutak vagonigényének 3/4 részét a hazai gépgyártás elégítette ki. A síntermelés összmenyisége majdnem ötszörösére emelkedett, s ugyanakkor a vassín aránya 30%-ra csökkent. A 80-as évek elejére a hazai gyártású acélsínek majdnem teljes egészében kiszorították az importált acélsíneket. A síngyártással azonban elsősorban a vaskohászati üzemek foglalkoztak. A nyersvastermelés, melynek alapvető centruma az Ural-vidék volt, nehezen tért magához attól a sokktól, amelyet a jobbágyrendszer megszüntetése következtében élt át. Termelése csupán 1870-ben haladta túl az 1860-ban elért mennyiséget, az elkövetkező évtizedben pedig alig egy-negyeddel nőtt. Végeredményben Oroszország részesedése a világ nyersvastermelésében az 1860-ban elért 40%-ról 1880-ban 2,5%-ra esett. Az orosz ipar nyersvaszükségletét egyre inkább import útján fedezték. A 80-as évek elejére a nyersvas-import elérte a hazai nyersvastermelés felét.

Íme, a cárizmus ipari politikájának első szakasza a jobbágyreformot követően. Ebben a szakaszban csak néhány oroszországi iparágat érintett az állam beavatkozása az ország ipari fejlődésébe. Ez a vasútépítéshez szükséges olyan, legfontosabb objektumok hazai termelésének a meghonosítását jelentette, amelyek nélkül lehetetlen lett volna építeni és működtetni a vasúthálózatot. Azonban a jelen, szűk gyakorlati célokat szolgáló politika megvalósítása során nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszországnak saját fémfeldolgozó bázisra van szüksége ahhoz, hogy sikeresen fejleszthesse ezeket az iparágakat.

A cári kormány politikájának a következő évtizedre eső második szakasza kronológiailag egybeesett a 80-as évek elején kibontakozó válsággal, majd az ezt követő elhúzódó depresszióval. A cári kormány legfőbb gondja most az volt, hogy fenntartsa az ipari termelés létrehozott ágazatait. Annak ellenére, hogy csökkent a vasútépítés, a cári kormány továbbra is juttatott kincstári megrendeléseket a sín-, mozdony- és vagongyártó üzemeknek, akár jelentős állami sín- és vagonartalék létrehozása árán is. Egyidejűleg a cári kormány felhasználta a kialakult helyzetet arra, hogy végre elérje Oroszországban a hazai anyagból készített sínek gyártását. 1884-től kezdve megszüntette a vaskohászati üzemek támogatását. Egyidejűleg rendkívül megemelkedtek a nyersvas behozatali vámjai. 1884—1887 között több mint ötszörösére emelkedtek a kiszabott vámok. Ugyanazon idő alatt védővámot vezettek be a szénre, a koksra és a vasércre.

Ilyen módon az iparfejlesztést támogató és erőtető politika egyre szélesebb jelleget ölt. Kiterjed a nehézipar alapvető ágazataira. Kiderül azonban az is, hogy az egész fejlesztése nélkül nem lehet fejleszteni csupán a kiválasztott iparágakat.

Ennek eredményeképpen a 80-as évek végén, a 90-es évek elején a cári kormány a speciális privilégiumokkal rendelkező üzemek létesítéséről, valamint a kevésbé gyámoltott iparágak vámvédelméről áttér a széleskörű ipartámogatás politikájára. Ez a politika mindenekelőtt az 1891. évi vámtarifában nyert

kifejezést, amely mintegy betetőzése volt a fokozott protekcionizmus-rendszer kialakításának. Ezt a rendszert aztán a későbbiek során kiegészítették olyan intézkedésekkel, amelyek célja a külföldi tőke bevonása volt az oroszországi iparba.

Ennek a politikának a megvalósítása azonban — az agrárkapitalizmus fejlődésének egyidejű akadályozása mellett, — oda vezetett, hogy Oroszországban a végsőkéig kiéleződött az ellentmondás az ipar fejlett formái, valamint a még mindig létező, félközépkori földművelési formák között. Ez — a XX. század elején rendkívül éles társadalmi konfliktusokat okozó — ellentmondás sürgetően követelte a megoldást.

Midőn pedig a monarchia az 1905—1907. évi forradalom hatása alatt megszűntette a faluközösségeket, ezzel, V. I. Lenin kifejezésével élve, kinyitotta az utolsó szelepet is a kapitalizmus fejlődéséhez, fenntartva azonban a földesúri földbirtoklást.⁵ Ez azonban még ahhoz is kevésnek bizonyult, hogy fenntartsa az ipari növekedés korábbi ütemét. Oroszország ipari fejlődésének a további sorsa attól függött, hogy a megérett társadalmi ellentmondások megoldása milyen mértékben lesz radikális.

Az a körülmény, hogy a fiatal kapitalista országokban — a fejlettebb kapitalista országokban meghonosodott gépi, nagyipari termelés módszereinek az átvétele révén — jelentősen meggyorsult az iparfejlődés, továbbá, hogy ezekben az országokban általában az ipari forradalom együttjárt a vasúthálózat alapvető magvának a létrehozásával, rendkívül erős tőkeigényt képezett, amely tőkeigény — rendszerint — nem volt kielégíthető a belső lehetőségek felhasználása útján. Éppen ezért az ilyen típusú országok ipari fejlődése során fontos tényezővé vált a külföldi tőke behozatala.

1. sz. táblázat.

A külföldi tőkebefektetések objektumai Év	Vasutak		Ipar		Városi gazdaságkodás, építkezés, közlekedés		Kölcsön, biztosítás kereskedelem		Jelzálogkölcsön		Államkölcsönök az „általános szükségletekre”		Összes millió rubel
	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	
					Január 1-i mutatók								
1861	192	35			10 millió rubel (20%)								547
1881	1969	74	53	2	18	1	27	1	—	—	595	22	2662
1893	2365	73	146	4	50	2	40	1	58	2	595	18	3254
1900	3237	68	640	14	65	1	61	1	134	3	595	13	4732
1914	3546	46	1431	19	505	7	294	4	267	3	1591	21	7634
1917	4046	26	1638	10	539	3	336	2	267	2	8841	57	15667
					A növekedési mutatói								
1861—1881	1777	84			88 millió rubel (40%)								2115
1881—1893	396	67	93	16	32	5	13	2	58	10	0	0	592
1893—1900	872	59	494	33	15	1	21	2	76	5	0	0	1478
1900—1914	309	10	791	27	440	15	233	8	133	5	996	35	2902
1914—1917	500	6	207	3	34	0,5	42	0,5	0	—	7250	90	8033

⁵ V. I. Lenin Művei, Bp. 1955. 18. köt. 243. Az utolsó szelep.

Oroszország sem volt e tekintetben kivétel. A külföldi tőkére fontos szerep várt Oroszország történetében a XIX. század második felében s a XX. század elején. E szerep értékelése azonban vitákat váltott ki mind a kortársak, mind a történészek körében.⁶

Az adott kérdés vizsgálatánál nem tekinthettünk el a számoktól, jóllehet a számítások még meglehetősen hozzávetőlegesek.⁷ A külföldi tőkebefektetések alapvető oroszországi objektumairól nyújt némi támpontot az 1. táblázat (35. l.).⁸ A táblázatból nyilvánvaló, hogy egészen az első világháború kitöréséig a vasútépítés volt a külföldi tőkebefektetések legfontosabb területe.

Az 1861—1881 között a külföldi tőke részesedése az oroszországi vasúti társaságoknak nyújtott, s a cári kormány által garantált kötvény-kölcsönökben több mint 4/5 részét tette annak az összegnek, amellyel az Oroszországba beáramló külföldi tőke növekedett. S jóllehet a továbbiakban csökkentek a külföldi tőkebefektetések az oroszországi vasútépítésnél, mégis az elkövetkező 20 esztendő során a nagyobb részét képezték a külföldről beáramló tőkének. Ezek a befektetések voltak túlsúlyban az oroszországi vasút-ügynél felhasznált tőkénél is (ld. a 2. sz. táblázatot). Arányuk csupán a válságok, valamint a 80-as és az 1900-as évek depressziói idején csökkent valamelyest, amikor is megnőtt a hazai tőke aránya a vasútépítéseknél.

A vasútépítésnél folyósított tőkebefektetések mintegy utat törtek a külföldi tőkének az oroszországi népgazdaság egyéb ágazataihoz, így többek között az iparhoz is. 1893—1914 között a beáramló külföldi tőkének mintegy egyharmada ipari beruházás volt. A XX. század elején a külföldi beruházások képezték

2. sz. táblázat

Népgazdasági ágak Évek (1.1.)	Vasutak			Ipar		
	Össztőke	Ezen b. külf.		Össztőke	Ezen belül külf.	
	mill. rubel	mill. rubel	%	mill. rubel	mill. rubel	%
1881	2097	1969	94	331	53	16
1893	2918	2365	81	502	146	29
1900	3856	3237	85	1508	640	42
1914	4816	3546	74	3224	1431	44

⁶ A 90-es évek végén az orosz sajtóban a külföldi tőke szerepével kapcsolatban folyó vitáról ld. Ю. Б. Соловьева: Прогнворечия в правящем лагере России по вопросу об иностранных капиталах в годы первого промышленного подъема. Из истории империализма в России. М.—Л. 1959. A történészek körében folyó vitáról ld. Советская историография российского империализма. М. 1964.

⁷ В. И. Бовькин: К вопросу о роли иностранного капитала в России. Вестник московского университета. Серия IX. 1964. 1.

⁸ Az 1. sz. táblázatot P. V. Olj adatai alapján állítottuk össze azokról a külföldi tőkebefektetésekről, amelyek az oroszországi részvénytársaságoknál tevékenykedtek. П. В. Оль: Иностранные капиталы в народной хозяйстве довоенной России. Л. 1925. (1. és 2. sz. táblázatok). Felhasználtuk továbbá I. F. Gindin számításait a külföldön elhelyezett oroszországi állami és garantált kölcsönökről. Ld. И. Ф. Гиндин: Русские коммерческие банки. М. 1948. 391—395, 444—445. A II. sz. táblázatban az „össztőké”-t, amely a vasútépítésbe fektetett ösztőkére vonatkozik, I. F. Gindin műveiből vettük (uo.). Az ipari „össztőkére” vonatkozó adatokat L. E. Sepelev legújabb számításai alapján közöljük. Ld. Л. Е. Шепелев: Акционерное учредительство в России. Из истории империализма в России. М.—Л. 1959.

az oroszországi ipari részvénytőke 2/5 részét. A külföldi tőke aránya az egyes iparágakban különböző volt. Különös magas volt a bányászatban, a kohászatban és a fémfeldolgozás terén (az ösztőke összegének 3/5 részéig is felment). A XX. század elején az iparba befektetett külföldi tőke több mint 80%-a a termelőszekők termelése terén volt foglalkoztatva.

A külföldi tőke vitathatatlanul fontos szerepet játszott egy sor olyan népgazdasági ágazat létrehozásában, amelyek megléte elengedhetetlen feltétele volt az ország ipari fejlődésének (vasúti szállítás-közlekedés, bányászati-kohászati ipar stb.). A külföldi tőke nem csupán az élenjáró ipari technológiát hozta magával, hanem a kapitalista vállalkozás évszázadok óta kialakult szokásait is, elősegítve ezzel Oroszországban a gépi ipar, a kereskedelem és a kereskedői kölcsön legújabb szervezeti formáinak a megszilárdulását.

Az oroszországi népgazdaságba befektetett külföldi tőke itt nem fenyegetett azokkal a negatív következményekkel, amelyek általában kísérték tevékenységét a függő országokban. A vasútépítés terén pl. az állam, amely garantálta a külföldi tőkekölcsonzőknek a biztos jövedelem kifizetését, megtartotta a saját kezében a vezető pozíciókat. A részvénytársaság-jellegű vállalkozásoknál a külföldi tőke tevékenységének az irányát az oroszországi népgazdaság érdekei határozták meg. A külföldiek által, avagy a külföldiek részvétele mellett létesített ipari vállalkozások a belső piacra termeltek, s így szerves részét képezték az oroszországi gazdasági életnek. Ebből adódott annak feltétlen szükségessége, hogy ezek a vállalkozások együttműködjenek a helyi tőkével. Ugyanezt diktálta az ország sajátos társadalmi-gazdasági helyzete, sajátos jogi normarendszere és kereskedői tradíciója.

A 90-es években a külföldi tőkésék előszeretettel tevékenykedtek Oroszországban olyan társaságok útján, amelyeket speciálisan e célból hoztak létre külföldön. Az ilyen jellegű társaságok tőkéje annak idején több mint 3/5 részét tette ki annak a külföldi tőkenövekedésnek, amely működő tőke formájában áramlott az országba. Azonban már abban az időben is gyakran előfordult, hogy a külföldi kapitalisták a helyi tőke képviselőivel együtt tevékenykedtek Oroszországban, s a közvetítő funkciót az oroszországi bankok vállalták magukra.⁹

Az Oroszországban tevékenykedő külföldi társaságok közül sokan nem állták ki a 900-as évek elején jelentkező válság megpróbáltatásait. A továbbiak során a külföldi vállalkozói tőkén belül az ilyen társaságok aránya csökkent: a külföldi tőkebefektetések előszeretettel irányultak ezután az oroszországi társaságok felé. A külföldi és a hazai tőke együttműködésében az utóbbi szerepe észrevehetően megnőtt. Egy amerikai kutató, McKay felhívta erre a jelenségre a figyelmet és megállapította: „A külföldi és a hazai vállalkozók tevékenységének az összehasonlítása az 1890-es évek végén és a háború előtti periódusban arra utal, hogy az orosz iparosoknak sikerült gyorsan és jelentős mértékben nemcsak utolérni, hanem túl is szárnyalni és sarokba szorítani a külföldieket. Hozzávetőlegesen 1908-tól kezdve pl. az orosz bankok kezdték irányítani az

⁹ Ld. erről: *Ю. Б. Соловьев*: Петербургский Международный Банк и французский капитал в годы первого промышленного подъема в России. Монополии и иностранный капитал в России. М.—Л. 1962; *Ю. Б. Соловьев*: Петербургский Международный Банк и французский финансовый капитал накануне кризиса 1900—1903 гг. Очерки по истории экономики и классовых отношений в России конца XIX — начала XX. в. М.—Л. 1964; *В. И. Бовыкин*: Зарождение финансового капитала в России. М. 1967; *В. С. Дякин*: Германские капиталы в России. Л. 1967; *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie. 1887—1914. P. 1973.

Ipari tőkebefektetéseket, teret keresve a tőke befektetése számára, megszervezve az előzetes felméréseket, majd bevonva a külföldi tőkét és a technikai segítséget. Ebben az időben több, orosz üzletemberek által létesített és irányított, tisztán orosz ipari korporáció érte el a teljes kifejltség állapotát, amiről az a magas árfolyam tanúskodik, amelyet értékpapírjaik a nyugati tőzsdéken elértek. Számos esetben előfordult, hogy a külföldi kapitalistáknak ki kellett engedniük a kezükből az általuk alapított részvénytársaságokat.¹⁰

Oroszországban a külföldi tőke jelentős hasznot hozott, jóllehet tevékenységét időnként veszteségek is kísérték.¹¹ 1880—1914 között az Oroszországban tevékenykedő vállalatok részvénytőkéjébe befektetett 1764 millió rubelnyi külföldi tőkére 1050 millió rubel osztalékot fizettek ki.¹² Egyes periódusokban — 1884—1894, majd 1902—1909 — a külföldi tőkebefektetésekre kifizetett osztalék összege meghaladta e befektetések növekedését, ami azt jelentette, hogy az oroszországi részvénytársaság-jellegű vállalkozásokból az ott termelt profit külföldre áramlott. Egészében véve azonban a külföldi tőkebefektetések az országban tevékenykedő részvénytársaság-jellegű vállalkozásoknál meghaladták az ilyen befektetésekre történő kifizetéseket.

Másképpen alakult az elszámolási mérleg a külföldön felhasznált ill. a kormány által garantált kölcsönök esetében, amelyek 4/5 része a XIX. század végéig vasútépítkezésekre ment el. A rendelkezésre álló oroszországi fizetési mérlegek adatai szerint¹³ a külföldi kölcsönök utáni fizetések már a 80-as évektől kezdve meghaladták az újonnan beáramló tőke összegét. A 60—70-es évek vasútépítési programja, melynek végrehajtása az oroszországi ipari fejlődés jelentős előrevívője volt, sokba került az országnak. Csupán a következő tizenöt esztendő során (1881-től 1895-ig) Oroszország az állami, valamint a kormány által garantált kölcsönök kamatai és törlesztése fejében több mint 1,6 milliárd arany rubelnyi összeget fizetett ki, azaz többet, mint amennyit az 1881-től 1914-ig terjedő egész időszak alatt külföldről a vasútépítkezésekre kapott. Más szóval, a külföldi kölcsönök, amelyek biztosították Oroszországban a vasúthálózat létrehozását, olyan eszközzé váltak, amelynek segítségével az országból kezdett kiáramlani az itt létrehozott tőkefelhalmozás. Semmissé tette-e azonban ez azt a *felgyorsulást*, amelyet az oroszországi gazdasági életben korábban eredményezett?

Bármilyen is legyen az adott kérdésre adott válasz, feltétlenül szem előtt kell tartani azt, hogy azokon — a fentebb említett — *látható* pozitív és negatív következményeken túl, amelyek a külföldi tőke részvételét kísérték az oroszor-

¹⁰ John P. McKay; *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885—1913.* Chicago—London, 1970. 384.

¹¹ V. P. Olj fentebb említett munkája számításokat tartalmaz az 1827—1915 közötti periódusra vonatkozóan az oroszországi részvénytársaságokba befektetett külföldi tőkék évenkénti átlagos jövedelmezőségéről (1. sz. táblázat). A veszteségekre vonatkozóan csak a bányai ipari vállalatokról rendelkezünk adatokkal. Ezek összege 1915-ben 288,5 millió rubelt tett ki (ld. a 4. sz. táblázatot). 1901—1904 során 49 Oroszországban tevékenykedő külföldi társaság, amelyek részvénytőkéje 76,7 millió rubelt tett ki, kénytelen volt beszüntetni a tevékenységét. Ld. erre vonatkozóan: В. И. Бовыкин, Т. А. Бабушкина, С. А. Крючкова, В. А. Погребинская: *Иностранные общества в России в начале XX. века.* Вестник Московского Университета. Серия IX. 1968. 2.

¹² Ld. a 7. sz. jegyzetet.

¹³ V. P. Olj számításairól van szó. Ezeket Sz. F. Sarapov publikálta az előadásához mellékelt függeléként: *Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие 1881—1895.* СПб. 1897, valamint Т. К. Энгеев. (Cikkeit ld. a következő folyóiratokban: Вестник финансов, 1928. 5; Вопросы торговли, 1929. II.)

szági népgazdaság terén, a külföldi tőke jelenléte mintegy *láthatatlan*, vagy *nem látható* mozzanattal is bírt.

Oroszországban a belső felhalmozás elégtelen volt, s ez teremtette meg az előfeltételeket a külföldi tőke beáramlása számára. A belső felhalmozás elégtelenségének a magyarázata pedig elsősorban abban rejlik, hogy e belső felhalmozások nagyobb részét, állami kölcsönök rendszere révén, elvonták a népgazdaságban történő produktív felhasználás elől, a cári önkényuralom és a földesúri földbirtoklás fenntartására fordítva azt.¹⁴ A fejlődő kapitalizmus viszonyai között a cárizmustól hatalmas improduktív befektetéseket követelt a földbirtokosok gazdasági privilégiumainak valamint politikai uralmának a fenntartása. Ugyanakkor azonban ugyanaz a feladat készítette a cárizmust arra, hogy jelentős produktív kiadásokat is eszközöljön: vasutakat építsen, elősegítse bizonyos iparágak fejlődését stb. Az a tény, hogy külföldön meglehetősen jó lehetőségek kínálkoztak arra, hogy fedezetet nyerjen eme kiadásaira, lehetővé tette a cári önkényuralom számára azt, hogy a belső felhalmozás tartalékait a forradalmi mozgalmak elleni harc céljaira használja fel, továbbá a földesurak megsegítésére és háborúk folytatására. A külföldi tőke azonban csak részben pótolta a belső felhalmozások ezen eláramlását a népgazdaság szférájából (ld. a 3. sz. táblázatot).¹⁵

Ilyen módon az oroszországi népgazdaság terén eszközölt külföldi tőkebefektetések, midőn a földesurak és a földesúri földbirtokrendszer jelenléte mellett biztosították a kapitalizmus fejlődését, közvetett módon elősegítették

3. sz. táblázat

Év	A produktív kiadások össz.	Ezen belül				Improduktív kiad. összesen	Ezen belül			
		külföldi tőke		hazai tőke			külföldi tőke		hazai tőke	
		millió rub.	%	millió rub.	%		millió rubel	%	millió rubel	%
1861	275	202	73,5	73	26,5	1356	345	25,4	1011	74,6
1881	2472	2067	83,6	405	16,4	3684	595	16,2	3089	83,8
1893	3912	2601	66,5	1311	33,5	4397	653	14,9	3744	85,1
1900	6121	4003	65,4	2118	34,6	5787	729	12,7	5058	87,3
1908	7503	4356	58,1	3147	41,9	9011	2070	23,0	6941	77,0
1914	10089	5776	57,3	4313	42,7	11069	1858	16,8	9211	83,2
<i>Növekedés</i>										
1861—1881	2197	1865	84,9	332	15,1	2328	250	10,7	2078	89,3
1881—1893	1440	534	37,1	906	62,9	713	58	8,1	655	91,9
1893—1900	2209	1402	63,5	807	36,5	1390	76	5,5	1314	94,5
1900—1908	1382	353	25,5	1029	74,5	3224	1341	41,6	1883	58,4
1908—1914	2586	1420	54,9	1166	45,1	2058	212	—	2270	100,0

¹⁴ Ha nem tévedek, erre elsőként I. F. Gindin hívta fel a figyelmet, midőn az oroszországi pénzpiac helyzetét elemezte alábbi művében: Русские коммерческие банки (IV. fejezet).

¹⁵ A táblázatot a 8. sz. jegyzetben említett művek alapján állítottuk össze (V. P. Olj, I. F. Gindin, L. E. Sepelev). A produktív befektetésekhöz számítottuk a vasúti és a városi kölcsönöket, valamint a részvénytársaságokba befektetett összegeket. Az improduktív kiadásokhoz számítottuk „az általános szükségleteket” szolgáló kölcsönöket és a jelzálogkölcsön-befektetéseket.

az önkényuralmi-földesúri rendszer fennmaradását, azét a legfőbb tényezőét, amely akadályozta az ország gazdasági és társadalmi haladását.

A XX. század elején a nemzetközi tőke az önkényuralomnak nyújtott közvetett támogatásról áttért annak közvetlen támogatására, amely abban nyert kifejezést, hogy kölcsönöket folyósított a forradalmi mozgalmak levetésére valamint a háborúk folytatására. Ez pedig az oroszországi külföldi tőkebefektetések sorsát közvetlenül összekapcsolta az ott fennálló politikai rendszer sorsával.

Az oroszországi ipari fejlődés jellegét meghatározó alapvető feltételek vizsgálata során szükséges megemlítenünk még egy nagyjelentőségű körülményt, amelyre egyébként V. I. Lenin hívta fel a figyelmet „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. munkájában. Ez pedig Oroszországnak az a rendkívül előnyös lehetősége, hogy kiszélesíthesse a kapitalizmus területi kereteit.¹⁶

A kapitalizmus horizontális terjedése olyan jelenség, amely ilyen vagy amolyan mértékben minden kapitalista országra jellemző, Oroszországban azonban ez a jelenség sajátos tartalommal bírt. Még a XIX. század első felében, a feudális-jobbágy rendszer válsága idején Oroszországban jelentkezett egy tendencia, amely a kapitalizmust olyan területeken kívánta fejleszteni, amelyek kívül estek a jobbágyi viszonyok határain. A feudális-jobbágy rendszer bomlásának azok a produktumai, amelyek az ország központi, földművelő vidékeiről az ország peremvidékeire (elsősorban a déli területekre, Novorosszijába, a Kaukázus-környéki sztyeppevidékre, a Volga alsó folyásához, valamint a Volgán túlra) települtek, ahol a jobbágyi rend gyengébb volt, s a kapitalista viszonyok már jelentkeztek, megteremtették az alapját annak, hogy később ezek a körzetek az árutermelő mezőgazdaság központjaivá váljanak.

Az 1861. évi reformot követő időszakban ez a tendencia jellemezte az oroszországi kapitalizmus fejlődési folyamatát. A feudális maradványok jelenléte miatt az ország régi, földművelő körzeteiben nehezen vertek gyökeret a kapitalista viszonyok, ugyanakkor az ország peremvidékein bőségesen kínálkozó szabad és kolonizálható területek kiváló lehetőséget nyújtottak a kapitalista viszonyok fejlődése számára. Mindez azt eredményezte, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban jelentős mértékben extenzív jelleggel bírt, továbbá az ország egyes területein a kapitalista viszonyok egyenlőtlenül fejlődtek, s gazdasági-szociális struktúrájuk heterogén volt. Míg azonban az ország központi földművelő körzetei a feudális maradványok súlya alatt elmaradtak a fejlődésben, addig az európai Oroszország déli és délkeleti, valamint szibériai körzetei fejlett kapitalista földműveléssel kezdtek rendelkezni. Alapjában véve ezek a körzetek látták el a legszükségesebb mezőgazdasági termékekkel Oroszország ipari népességét, és ezek termeltek exportra is. Egyidejűleg ugyanezek a körzetek voltak azok, amelyek a legfőbb fogyasztói voltak az oroszországi ipar által termelt közszükségleti cikkeknek.

A kapitalizmus horizontális terjedése megkövetelte a vasútvonalak kiépítését, az ország peremvidékeinek az összekapcsolását az ország centrumával. Figyelembe véve az orosz birodalom méreteit, ez meglehetősen nehéz feladat volt. A feladat megoldása azonban nem csupán azt jelentette, hogy Oroszországban viharos növekedésnek indulhattak a főbb iparágak, hanem azt is, hogy

¹⁶ V. I. Lenin Művei, Bp. 1956. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.

az orosz népgazdaság kapitalista fejlődése meglehetősen gyors ütemben haladhatott annak ellenére, hogy fennmaradtak a földesúri latifundiumok, amelyek a lehető legkárosabb hatást gyakorolták mind az egész társadalmi rendszerre, mind az ország egész társadalmi fejlődésére.

A kapitalizmus horizontális terjedésének a történelmi jelentőségét méltatva V. I. Lenin megjegyezte, hogy az — jóllehet elősegítette az ország peremvidékeinek a kapitalista növekedését — az ország központi területein bizonyos mértékig gátolta a gazdasági és társadalmi ellentmondások megoldását.

Ha az orosz kapitalizmus nem tudna továbbterjeszkedni annál a területnél, amelyet már a reformot követő periódusban elfoglalt — írta —, akkor . . . a kapitalista nagyipar és a falusi élet archaikus intézményei (a parasztok röghözkötése stb.) közötti ellentmondás hamarosan el kellene, hogy vezessen ezeknek az intézményeknek a teljes felszámolásához, az oroszországi kapitalista földműveléshez vezető út teljes megtisztításához. De mivel lehetőség van piac keresésére és találására a kolonizálandó peremvidékeken (a gyáros számára), és lehetőség van új területekre vándorolni (a paraszt számára), ez csökkenti ennek az ellentmondásnak az élességét és lelassítja annak megoldását. Magától értetődik, hogy a kapitalizmus növekedésének ez a lelassítása egyenértékű az eljövendő még erőteljesebb és még szélesebbkörű növekedésével.¹⁷ A kapitalizmus horizontális fejlődése egyrészt meghosszabbította a legmodernebb ipari formák és a félközépkori földművelő formák együttélését, másrészt magában hordta azt, hogy a közöttük fennálló ellentmondás megérlelődése után az ellentmondás megoldása elkerülhetetlenül éles formákat kell öltönn.

II.

Az alábbiakban megvizsgáljuk az oroszországi ipari fejlődés dinamikáját, valamint e fejlődés néhány következményét.

Az 1861. évi reformot követően az oroszországi ipari termelés magán viselte a jobbágyrendszer hosszú ideig tartó uralmának a nyomait. Mint ismeretes, az adott viszonyokhoz alkalmazkodva, az ipari termelés fejlődése két úton haladt. Az egyik út — a nyugati kapitalista ipar által kifejlesztett termelési-szervezeti formák felhasználása, a jobbágymunka fenntartása mellett. Ez az út vezetett el az iparnak ama „eredeti”, oroszországi rendszeréhez, amelyet olyan kitűnően jellemzett V. I. Lenin, midőn az Ural-vidéki bányaipar hanyatlásának az okait vizsgálta.¹⁸ Egy sor más iparágban is a jobbágyi munka képezte a termelés alapját: így pl. a posztóiparban, az üvegyiparban, a cukorgyártásnál, szövődékekben.

Az 1861. évi reformot megelőzően a feudális-jobbágy gazdálkodás felbomlása jelentette a másik utat, amelyen az oroszországi ipar fejlődhetett. Ezen második út megjelenési formái azok az ipari vállalkozások voltak, amelyek a dézsma fizetésére kötelezett, de a falvakból pénzszerzés céljából időszakonként elutazó parasztokat alkalmazták. A bérmunkának ez a sajátos formája biztosította a XIX. század első felében az oroszországi gyapotipar gyors növekedését.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

A jobbágyrendszer megszüntetése halálra ítélte a jobbágyi munkán alapuló vállalkozásokat. Amennyiben azonban gyakorlatilag a jobbágyi viszonyok felszámolása hosszú éveket vett igénybe, az ilyen jellegű vállalkozások még bizonyos ideig fennállhattak, hogy minden remény nélkül megkíséreljenek alkalmazkodni az új körülményekhez.

Ami a második típushoz tartozó vállalkozásokat illeti, éppenséggel ezek képezték az alapját az Oroszországban kibontakozó kapitalista nagyiparnak. Ez a titka annak, hogy a 60-as években a gyapotipar viharos fejlődésnek indult, míg azok az iparágak, ahol a jobbágyi munka volt túlsúlyban, megrekedtek avagy jóval szerényebb ütemben fejlődtek. Végeredményben a 70-es évek elejére a pamutipar részesedése a feldolgozó ipar össztermelésében belül megkettőződött, elérve a cca 40%-ot.¹⁹

Az 1861. évi reform biztosította az állandó bérmunkásság kialakulását, s ezzel megteremtette a feltételeket az ipari forradalom megvalósulása számára Oroszországban. A reformot megelőzően csupán a pamutiparban volt túlsúlyban a gépi termelés. A reformot követően a gépi technika és a vele járó termelési-szervezeti formák elterjedtek valamennyi iparágban. A 70-es évek végére, a 80-as évek elejére az oroszországi iparban alapjában véve befejeződött az átállás a manufaktúrától a gyáriparra: az orosz ipari termékek nagyobb részét gépekkel felszerelt gyárak szolgáltatták. Csupán a selyemszövő, a bőrgyártó és a feldolgozó iparban uralkodott továbbra is a kézi munka.

A végbement technikai forradalom következtében a termelés egyre inkább viszonylag csekély számú, gépesített nagyüzemben koncentrálódott. Az 1879. évi adatok szerint a pamutiparban a valamennyi vállalkozás 26%-át képező gyárakban a pamutipari munkások 78%-a nyert alkalmazást. Ők szolgáltatták értékben a pamutipar össztermelésének 87%-át. A fémfeldolgozó iparban a valamennyi vállalkozás 25%-át képező, gépekkel felszerelt üzemekben volt alkalmazva a munkások 77%-a, s ők szolgáltatták az össztermelési érték 86%-át. A cukorgyártás és cukorfinomítás terén a vállalatok 56%-a volt ellátva gépekkel, s ezek az iparág munkásainak 53%-át foglalkoztatták és az össztermelési érték 85%-át szolgáltatták.²⁰

Az adott termelés-koncentrációs folyamat gigászi ipari vállalkozások kialakulását eredményezte, melyek évi termelése meghaladta az 1 000 000 rubelt is. 1884-ben ilyen jellegű vállalkozás a textiliparban 79 volt, az élelmiszeriparban 67, a fémfeldolgozó iparban 24. Különösen kiemelkedett ezek sorából 3 pamutipari és 5 cukorfeldolgozó üzem, amelyek egyenkénti évi termelése meghaladta az 5 000 000 rubelt.²¹

Az a körülmény, hogy a fejlettebb kapitalista országokból átvették a nagyipari kapitalista termelés legújabb technikáját valamint szervezeti formáját, meggyorsította az oroszországi ipar technikai átszervezését. Egyes oroszországi iparágak rögtön megalakulásukkor gépekkel kezdték el a munkát. A jobbágyi

¹⁹ Az oroszországi ipar legfontosabb iparágainak az 1860—1872 közötti fejlődésére vonatkozóan ld. A. Ф. Яковлев: Экономические кризисы в России. М. 1955. 91. Az európai Oroszország területén működő feldolgozó ipar tevékenységére vonatkozó, s a különböző statisztikai kiadványok alapján az 1863—1891. évekre vonatkozóan összeállított általános adatokat V. I. Lenin publikálta mellékletként közismert művéhez, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban”.

²⁰ В. И. Бовыкин, С. С. Дмитриев, И. Д. Ковальченко, К. Н. Тарновский: Очерки истории СССР. 1861—1914. М. 1960. 90 (L. D. Kovalcsensko számításai).

²¹ В. И. Бовыкин: Зарождение финансового капитала в России. М. 1967. 55.

maradványok azonban mégiscsak hátráltatták a termelőerők fejlődését, gátolták a technikai forradalommal szerves kapcsolatban álló társadalmi folyamatokat. A feudális maradványok korlátokat szabtak a kapitalista viszonyok terjedésének, csökkentették a géppel dolgozó ipar győzelmének a méreteit, befejezetlenné tették az ipari forradalmat, s a termelés elmaradottabb formáinak engedtek teret.

A gyáripar győzelme — mint egyéb országokban, — úgy Oroszországban is periodikus túltermelési válságokhoz vezetett. A válságjelenségek az orosz iparban már az 1861. évi reformot megelőzően is érződtek. E válságjelenségek mögött a Nyugaton lezajló gazdasági válságok hatása rejlett, azonban azok arról is tanúskodtak, hogy Oroszországban olyan belső ellentétek érlelődnek, amelyek egyre inkább érzékennyé teszik Oroszországot az ilyen jelenségek iránt. Az oroszországi kapitalizmus belső ellentmondásai által kiváltott első túltermelési válság 1873-ban volt. Ez elsősorban a pamutipart érintette. Az ipari össztermelés mennyiségének a csökkenése csak rövid ideig tartott és jelentéktelen volt. A válság nyomán azonban csökkent az oroszországi ipar növekedési üteme. Csupán 1878-ban kezdett meredeken felfelé ívelni az ipari termelés görbéje. A következő válság — a 80-as évek elején — már hosszabb ideig tartott és mélyenszántóbb volt. Az egyik iparágat a másik után ragadva magával, 1883-ra általános túltermelési válsággá vált. Csupán az ifjú olajiparban nem érződött a válság hatása.

Négy évi hanyatlás után az oroszországi ipar először 1887-ben mutatott fel termelésnövekedést. Ez az év jelentette a megélénkülés kezdetét, amelyet új ipari fellendülés követett. Ezt az ipari fellendülést az egész népgazdaság fejlődése készítette elő. 1883-ban fejeződtek be a megváltások, s ezzel véglegesen megszűntek a feudális viszonyok az orosz falvakban.²² Az orosz falu kapitalista átalakulása új szakaszba lépett. Ezen új szakasz jellemző vonásaként befejeződött az egységes oroszországi piac kialakulása a földművelés által létrehozott termékek, a jószág s a munkaerő tekintetében.²³ Az a körülmény, hogy ez előző évek során Oroszországban már megteremtették a vasútvonalaknak legalábbis a legfőbb vázát, elősegítette a társadalmi munkamegosztást, az árutermelő földművelést, az egyes agrár-körzetek specializálódását, az ipari növények termelésének az elterjedését, a mezőgazdasági termékek feldolgozását.²⁴ Jóllehet a mezőgazdasági világválság gátolta az oroszországi mezőgazdasági termelés növekedését, de egyidejűleg fokozta és elmélyítette a benne rejlő társadalmi és strukturális tendenciákat.

A továbbra is folytatódó vasútépítésnek is megvolt a maga szerepe. Az 1884-től 1889-ig terjedő öt esztendő alatt Oroszországban 5283 km vasutat fektettek le, azaz átlagosan számolva évenként több mint 1000 km-t. 1893-tól pedig — néhány évi hanyatlás után — új, sohasem látott fejlődésnek indul a vasútépítés. 1893-tól 1900-ig Oroszországban 22 000 km vasutat építettek, azaz többet, mint az elmúlt 20 esztendő során. A vasúthálózat évenkénti növekedése átlagosan több mint 2700 km-t tett ki. A korabeli technikai normákat véve

²² Н. М. Дружинин: Ликвидация феодальной системы в русской помещичьей деревне (1862—1882). Вопросы истории, 1968. 12.

²³ Az oroszországi kapitalistapiac kialakulásával agrár kapcsolatban a legújabb eredményeket ld. И. Д. Ковальченко: Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX — начале XX. века. История СССР, 1973. 2.

²⁴ Az orosz mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődésének ezekre az aspektusaira V. I. Lenin hívta fel a figyelmet „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művében.

figyelembe, csupán az új vasútvonalak építéséhez évenként — nyersvasra átszámítva — több mint 15 000 000 pudra volt szükség. A vasút évenkénti össz-igénye, figyelembe véve azt a fémmennyiséget is, amely a vagonállományhoz és az egyéb felszerelésekhez kellett, elérte az 50—65 000 000 pud nyersvasat.²⁵ Igen megnőtt a kereslet a mozdonyok, a vagonok, a különböző felszerelési cikkek, az építőanyagok és a fűtőanyag iránt.

A vasúti megrendelések láncreakciót váltottak ki az egész oroszországi ipari termelés fejlődésében. Tekintve, hogy a vasúti megrendelésekkel kapcsolatban számos új üzemet kellett létesíteni és számos régi üzemet kellett bővíteni, szükségessé vált a továbbiak során a termelő eszközök termelésének a bővítése is. Jelentős követelményeket támasztott az iparral szemben — a gyári-üzemi népesség megszorodásával párhuzamosan — a városi, lakossági építkezés is. Igen jellemző, hogy a 90-es években a fűdém szerkezetekhez szükséges vasalemek gyártása jobban fejlődött, mint a síngyártás. Ezzel egyidejűleg a gyári-üzemi munkásság létszámának a növekedése növelte a könnyűipari termékek iránti keresletet is.

Az 1880-as évek végére már olyan mértékben megerősödtek Oroszországban az ipari fellendülés előfeltételei, hogy sem az 1889., 1891. és 1892. évi katasztrofálisan rossz terméseredmények, sem az 1890. évi világgazdasági válság nem tudta azt megzavarni. Az 1889—1890. évi átmeneti ingadozás után az ipari termelés — méreteit tekintve — hallatlan és töretlenül felfelé ívelő növekedési szakaszba lépett.

1891—1900 között Oroszország ipari fejlődésében gigászi ugrás ment végbe. (Ld. a 4. sz. táblázatot).²⁶ A tíz esztendő során az ország ipari termelése

4. sz. táblázat

Az orosz birodalom gyáripari termelésének az összértéke millió rubelben:

Iparágak Év	Bányászat		Bányászat és színes fémkohászat	Fémfeldolgozás	Olajtermelés és finomítás	Vegyipar	Szilikát ipar	Fűrészüzem, fafeldolgozás	Termelési eszközök termelése	ua. %-ban végeredmény
	Összes	Kőszén								
1890	83,0	20,4	94,1	161,3	29,8	5,9	32,6	33,5	440,2	30
1900	150,8	63,7	257,8	402,7	197,0	21,6	80,7	97,8	1208,4	39
1908	224,9	122,5	205,4	439,0	224,0	35,3	97,8	123,5	1349,9	31
1913	339,6	187,3	353,4	829,1	429,3	129,3	187,7	221,0	2489,4	38

Ágazat Év	Élelmiszeripar			Textilipar		Bőripar, cipő-, ruhaipar	Papír- és gyulagyártás	Közszükségleti cikkek	ua. %-ban végeredm.	Összes
	Összes	Ezen belül		Összes	Ezen b. pamutip.					
		cukor	malom							
1890	494,6	156,5	164,8	497,3	325,6	60,8	30,3	1053,0	70	1493,2
1900	897,0	234,0	234,9	805,2	526,0	118,8	63,9	1874,9	61	3083,3
1908	1524,3	286,4	479,6	1259,8	886,2	176,6	101,5	3062,2	69	4412,1
1913	1861,0	339,4	464,2	1854,9	1227,7	238,4	106,2	4060,5	62	6549,9

²⁵ И. И. Лященко: История народного хозяйства. II. М. 1952. 124.

²⁶ A táblázatot az alábbi mű anyagai alapján készítettük: Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за сорок лет (1887—1926). М.—Л. 1927—1930.

megkétszereződött. A termelési eszközök termelése 199⁰/₀-kal emelkedett, a közszükségleti cikkek gyártása pedig 78⁰/₀-kal. Végeredményben az ipar össztermelési értékén belül a termelési eszközöket gyártó iparágak részesedése 30⁰/₀-ról 39⁰/₀-ra emelkedett.

Különösen gyors volt a termelés növekedésének az üteme a nehézipar alapvető ágazataiban. Így pl. a nyersvastermelés 57 000 000 pudról 179 000 000 pudra emelkedett (háromszorosára), az acéltermelés — 23 000 000 pudról 135 000 000 pudra (hatszorosára). Megjegyzendő, hogy a növekedés 60⁰/₀-át az új ipari körzet adta, azaz Dél-Oroszország. A gépgyártó ipar össztermelésértéke 52 000 000 rubelről 227 000 000 rubelre emelkedett (több, mint négyszeresére) az általa kibocsátott hajók száma pedig 95-ről 1005-re emelkedett (tízszeresére) Az olajtermelés 226 000 000 pudról 631 000 000 pudra emelkedett (majdnem háromszorosára), a kőszéné 367 000 000 pudról 986 000 000 pudra, azaz két és félszeresére.²⁷

Jelentős változások mentek végbe az ipar területi elhelyeződésében is. Ezek közül a legjelentősebb változás az volt, hogy a déli ipari körzet vált a bányászati-kohászati ipar legfontosabb centrumává. A 80-as évek derekáig ez a körzet elsősorban mint szénbányavidék fejlődött. Mindössze két fémfeldolgozó üzem működött itt (a jekaterinoszlávi kormányzóságban a juzovói üzem és a Don-vidéken a Pasztuhov-féle üzem). Miután azonban a 80-as években felfedezték a krivoj-rogi vasérclelőhelyeket és vasutat létesítettek, amely összekötötte Krivoj Rog vidékét a Donyec-medence szénbányáival, a délvidéken kiváló lehetőségek kezdtek kínálkozni a kohászat számára. A 80-as évek második felében Jekaterinoszláv közelében két hatalmas fémfeldolgozó üzem létesült: a Brjanszki Társaság alekszandrovszki üzeme és a dnyepropetrovzski. Igazából azonban a 90-es évek közepétől indult meg az ilyen jellegű vállalkozások viharos fejlődése a délvidéken. Ebben a korszakban jönnek létre olyan gigászi vállalkozások, mint a Donyeci Vasöntő és Acélöntő Társaság druzskovói üzeme, az Orosz—Belga Társaság petrovzski kohászati üzeme, a Donyec—Jurjev-féle Kohászati Társaság jurjevi üzeme, a Nikopol—Mariupol-i Bányászati és Kohászati Társaság mariupoli csőgyártó üzeme, Mariupol közelében az „Orosz Providence” Társaság kohászati üzeme, a Taganrogi Társaság kohászati üzeme Taganrogtban, a Vas- és Acélöntő és Vasfeldolgozó Üzemek Főtársaságának a kohászati üzeme Maka-jevszkben, a Kramatorszki Társaság kohászati üzeme Kramatorszkban. A 900-as évek elejére a dél-vidéken 17, befejezett termelési ciklussal rendelkező kohászati üzem volt.

A 90-es évek végén a déli ipari körzetben egy sor gépgyártó üzem is létesült, amelyek közül a legjelentősebbek a következők: Harkovban az Orosz Hajógyártó és Műszaki Társaság, Luganszkban a Hartmann-féle Orosz gépgyártó üzemek Orosz Társasága, Nyikolajevszkban a nyikolajevszki Hajóépítő, Műszaki és Öntő Üzemek Szövetségének a gyára. 1900-ra az össz-oroszországi széntermelésen belül a déli körzet aránya 69⁰/₀-ra emelkedett, a vasérc-termelésen belül 57⁰/₀-ra, a nyersvastermelés terén 52⁰/₀-ra, a vas-és acéltermelés terén 44⁰/₀-ra, a mozdonygyártás terén — 23⁰/₀-ra.²⁸

²⁷ A 90-es évek oroszországi ipari fejlődését jellemző összefoglalás: П. А. Хромов: Экономическое развитие России в XIX—XX. вв. М. 1950. 452—453, 456—461; Л. А. Менделсон: Теория и история экономических кризисов и циклов. II. М. 1959. 736—737, 751—757.

²⁸ П. И. Лясценкотól: История народного хозяйства СССР. II. 146—148. Az orosz birodalom ipari közzeteinek a részletes jellemzését ld.: П. С. Лившиц: Размещение промышленности в дореволюционной России. М. 1955 (IV. fejezet).

Az új ipari körzet létrejött nem csupán mennyiségi, de minőségi változásokat is jelentett az ipar területi elhelyezkedésében. Az ország észak-nyugati vidékén és a Centrumban elhelyezkedő kohászati üzemek (pl. a pétervári Putyilov gyár, a Brjanszki Társaság üzeme Bezsicében stb.) csökkentik a kohászati tevékenységet és átállnak a fémfeldolgozásra és a gépgyártásra. Fokozódik a régi ipari körzetek specializálódása, azaz a pétervári és a központi iparvidéké. A pétervári körzet válik véglegesen a gépgyártás legfőbb centrumává. A központi iparvidék megszilárdítja pozícióit, mint a textilipar alapvető központja. A fellendülés éveit alatt az ország leghatalmasabb ipari centrumává válik a bakui olajipari körzet.

A XX. század elején Oroszország az ipari össztermelés tekintetében közelített Franciaországhoz. Míg a nyersvas- és az acéltermelés terén Oroszország felülmúlta Franciaországot, addig a közszükségleti cikkek gyártása terén volt a legjelentősebb az elmaradás.

Az 1900—1903. évi válság, jóllehet a könnyűiparban indult, a legerőteljesebben a nehéziparban jelentkezett, különösen pedig az olyan ágazatokban, mint a kohászat, a fémfeldolgozás, a gépgyártás, az olajtermelés és -feldolgozás. A válság maximálisan kiélezte a konkurrenciaharcot, s ezzel számos olyan vállalat csődjét okozta, amely pénzügyi, szervezeti avagy műszaki tekintetben gyenge volt. A válság éveit mintegy 3000 üzem zártak be. A működő kohászati üzemek száma majdnem egyötödére, a működő kemencék száma majdnem egyharmadára csökkent.²⁹

A könnyűipar kevesebbet szenvedett a válságtól, s így hamarabb kezdett kilábalni abból. Kedvezett ennek az is, hogy mivel az 1905. év vívmányaként eltörölték a parasztság által fizetendő megváltási díjat (ami évente több mint 80 millió rubelt tett ki), növekedett a lakosság vásárló ereje és hozzávetőlegesen 15%-kal emelkedett a munkások munkabére is (ami az 1906-tól 1910-ig terjedő 5 év alatt több mint 57 millió évi többletet jelentett a számukra).³⁰ Míg a nehézipar legfontosabb ágazatai (a szénbányászat kivételével) a pangás állapotában voltak, addig a könnyűipar 1900-tól 1908-ig több mint másfélszeresére növelte termelését. Növekedése során a könnyűipar új felszereléseket szerzett be, növelte a munkahelyek számát, és ezzel elősegítette a nehézipar felélénkülését. Ugyanakkor 1910 körül már kezdett érződni a Sztolipin-féle reform hatása, azaz meggyorsult a kapitalista viszonyok kialakulása a falvakban. Észrevehetően megnőtt a kereslet a földművelés terén alkalmazható felszerelések és gépek, a malomipari felszerelések, az olajprésüzemi és egyéb mezőgazdasági üzemi felszerelések iránt. A XX. század elején a világpiacon emelkedtek a mezőgazdasági termékek árai, s így jelentősen fokozódott a mezőgazdaság jövedelmezősége. Egyidejűleg 1909-től kezdve Oroszországban egymást követték a kimagaslóan jó termést hozó évek. 1909-ben az összgabonatermés 4,7 milliárd pudot tett ki, majdnem 1 milliárddal többet, mint 1908-ban. Így lehetőség nyílt az export rendkívüli megnövelésére. 1909-ben Oroszország majdnem kétszer annyi gabonafélét exportált, mint az előző évben, 1910-ben pedig a gabonaexport rekorderedményt ért el: 847 millió pudot tett ki. 1909-ben az orosz export összértéke majdnem másfélszeresére növekedett, és 1,4 milliárd rubelt tett ki. Ez az összeg az

²⁹ *V. E. Мотылев*: Об особенностях промышленного развития России в конце XIX — начала XX. века. Вопросы истории, 1955. 7. A válság részletes leírását nyújtja A. F. Jakovlev idézett műve, VII. fejezet.

³⁰ V. I. Lenin Művei, Bp. 1955. 18. köt. 251—252. A sztrájkharc és a munkabér.

elkövetkező évek során tovább emelkedett.³¹ Mindez kedvezett a szabad tőkék felhalmozásának valamint a pénzpiac szélesedésének. 1908—1913 között a kereskedelmi bankokban a betétek és a folyószámlák 2,4-szeresére emelkedtek, elérve a 3,6 milliárd rubelt.³² Íme azok a tényezők, amelyek előkészítették az új ipari fellendülés feltételeit és meghatározták annak jellegét. A fellendülést fokozó tényezőként pedig a cárizmus megnövekedett katonai megrendelés-sorozata, valamint a külföldi tőke megújuló beáramlása szolgált.

1909—1913 között az oroszországi ipari termelés 2,1 milliárd rubellel emelkedett, vagyis majdnem másfélszeresére. A termelési eszközök termelése terén a növekedés 84⁰/₀ volt, a közszükségleti cikkek termelése terén 33⁰/₀. A legerőteljesebb ütemben a fémfeldolgozó ipar növekedett. Annak ellenére, hogy jelentősen csökkent a mozdony- és vagongyártás (tekintve, hogy gyengült a vasútépítés) össz-terméseredménye mégis 89⁰/₀-kal emelkedett. Ez azzal magyarázható, hogy ugyanakkor fejlődött a mezőgazdasági és termelési gépgyártás, a hajógyártás és az elektrotechnikai ipar. A nyrsvastermelés 171 000 000 pudról 283 000 000 pudra emelkedett (68⁰/₀-kal), az acéltermelés 166 000 000 pudról 295 000 000 pudra (78⁰/₀-kal). A közszükségleti cikkeket gyártó iparágak közül a textilipar termelése emelkedett a legjelentősebben (47⁰/₀-kal). Egészében véve az ipari termelés növekedésének az üteme a háborút megelőző fellendülés idején valamivel elmaradt a 90-es évek mögött.

A nehézipari termékek aránya az ipari termelés egészén belül a depresszió éveiben csökkent, azonban 1914-re ismét emelkedni kezdett és elérte a 38⁰/₀-ot. Az ipari termelés legjelentősebb iparága azonban továbbra is az élelmiszeripar és a textilipar maradt. E két iparág szolgáltatta az oroszországi ipari termelési érték 28⁰/₀-át. A harmadik helyen a fémfeldolgozó ipar állt (13⁰/₀-kal).

1900—1913 között az iparból nyert nemzeti jövedelem 162,2⁰/₀-kal emelkedett, a mezőgazdaságból nyert nemzeti jövedelem pedig 133,8⁰/₀-kal, vagyis nemigen változott egyikük súlya sem a nemzeti jövedelemen belül. A mezőgazdaság részesedése 45,4⁰/₀-ról 43,6⁰/₀-ra csökkent, míg az ipar részesedése 21,3⁰/₀-ról 24,9⁰/₀-ra emelkedett.³³

Ugyanezen idő alatt nem változott az oroszországi ipar pozíciója sem a világ ipari termelésén belül. Az abszolút mutatókat tekintve Oroszország reménytelenül elmaradt az ipar fejlődése tekintetében olyan országok mögött, mint az Amerikai Egyesült Államok, Németország és Anglia. Egy sor iparág össztermelése tekintetében (vaskohászat, gépgyártás, gyapotipar, cukorfinomító ipar) Oroszország Franciaország színvonalán állt. Ugyanakkor az egy főre eső ipari termékmennyiség tekintetében Oroszország továbbra is Spanyolországgal állt azonos szinten. Az ipari fejlődésnek az az üteme, amely az 1900—1913 közötti periódusban megfigyelhető volt, még ahhoz sem volt elegendő, hogy csökkentse Oroszország elmaradását az élenjáró országok mögött, nem beszélve az elmaradás felszámolásáról.

Az oroszországi ipar története az első világháború idején — külön téma.³⁴ A háború felhorította a népgazdaság szervezetében kialakult arányokat és funk-

³¹ С. А. Покровский: Внешняя торговля и торговая политика России. М. 1947. 348—349.

³² И. Ф. Гиндин: Русские коммерческие банки. 173.

³³ Альб. Вайнштейн: Народный доход России и СССР. М. 1969. 71.

³⁴ E téma néhány aspektusáról ld. A. L. Sidorov, V. I. Bovykine, P. V. Volobuev: Problèmes économiques et sociaux de la Première guerre mondiale. Comité International des Sciences Historiques. XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports, IV. Wien, 1965.

cionális kapcsolatokat, majd rendkívüli mértékben megváltoztatta a kapitalista újratermelés feltételeit. A háborús célokat szolgáló egyes iparágak lázas növekedése elkerülhetetlenül ellentmondásba került az ország gazdasági tartalékainak egyre fokozódó kimerülésével. 1916 végétől kezdve az oroszországi ipari termelés erősen csökkent. A fejetlenség katasztrófális méreteket kezdett ölteni az országban. Az 1917 februárjában hatalomra került burzsoá Ideiglenes Kormány képtelen volt arra, hogy kiutat találjon az országot átfogó gazdasági és társadalmi válságból. Ezt a kiutat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom találta meg.

*

Oroszország ipari fejlődése nem vezetett és a társadalmi viszonyok gyökeres átalakítása nélkül nem is vezethetett el oda, hogy az ország elmaradott agrárországból ipari hatalommá váljék. Az ország ipari fejlődése azonban megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy ez szükségessé váljék, majd biztosította a lehetőséget az ilyen jellegű átalakulás számára. Az ipari termelés meglehetősen magas szintre emelte a termelés kapitalista társadalmasításának a folyamatát, s ezzel megteremtette az anyagi feltételeket a szocializmusra való áttérés számára. Egyidejűleg az ipari fejlődés létrehozta azt az osztályt, amely vezette a harcot az önkényuralom megdöntéséért, a szocialista forradalom megvalósításáért, mindannak a megsemmisítéséért, ami akadályozta az ország gazdasági haladását, s elvezette az országot a győzelemig.